Сляднєва К. А.,
заступник начальника управління нагляду у кримінальному провадженні прокуратури міста Києва

ДИСПОЗИТИВНІСТЬ ЯК ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВЕКТОР РЕФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

У статті досліджуються етапи впровадження у вітчизняний кримінальний процес такої загальноєвропейської ознаки реформування кримінального судочинства, як диспозитивність. Автором проаналізовано норми законодавства України та міжнародно-правових документів, які регламентують реалізацію сторонами кримінального провадження можливості вільно розпоряджатися своїми правами. Також автор звертається до практики Європейського суду з прав людини щодо неприпустимості обмеження сторін у використанні ними своїх процесуальних прав.

Ключові слова: *диспозитивність, засада кримінального провадження, реформування кримінального судочинства, змагальність сторін.*

В статье исследуются этапы внедрения в отечественный уголовный процесс такого общеевропейского принципа реформирования уголовного судопроизводства, как диспозитивность. Автором проанализированы нормы законодательства Украины и международно-правовых документов, которые регламентируют реализацию сторонами уголовного производства возможности свободно распоряжаться своими правами. Также автор обращается к практике Европейского суда по правам человека относительно недопустимости ограничения сторон в использовании ими своих процессуальных прав.

Ключевые слова: *диспозитивность, принцип уголовного производства, реформирование уголовного судопроизводства, состязательность сторон.*

Після проголошення незалежності України розпочато реформування кримінальної юстиції та впровадження у вітчизняний процес загальноєвропейських ознак кримінального судочинства.

Верховною Радою України 28 квітня 1992 року затверджено Концепцію судово-правової реформи, якою визначено необхідність докорінної зміни засад і процедури кримінального процесу. Концепцією передбачено, зокрема, створення такої форми судочинства, яка б максимально гарантувала право кожної людини на судовий захист, рівність громадян перед законом, а також умови для

дійсної змагальності й реальної дії засад презумпції невинуватості. Проголошено розширення прав обвинуваченого, потерпілого та інших учасників процесу. Потерпілому надано право підтримувати обвинувачення, вимагати відшкодування державою збитків, заподіяних йому злочином, для чого створюється державний фонд [1].

Законом України «Про приєднання України до Статуту Ради Європи» від 31 жовтня 1995 року наша держава зобов'язалась привести своє національне законодавство у відповідність до загальновизнаних норм міжнародного права та процесуальних нормативів, передбачених Європейською конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод [2].

З метою реалізації вимог вказаних нормативних актів до вітчизняного кримінального та кримінально-процесуального законодавства внесено суттєві зміни та доповнення, які ґрунтувались на Конституції України 1996 року та міжнародно-правових актах, обов'язковість яких визнано Україною.

Зокрема, це стосувалось забезпечення прав учасників кримінального судочинства, розширення змагальності сторін, прав потерпілого, усунення обвинувального ухилу в діяльності суду, розширення судового контролю за обмеженням конституційних прав і свобод людини на етапі досудового провадження у кримінальних справах і оскарження до суду рішень органу дізнання, слідчого та прокурора.

Законом України від 21 червня 2001 року Кримінально-процесуальний кодекс доповнено статтею 16–1 «Змагальність і диспозитивність».

Зміст диспозитивності полягав у можливості сторонами кримінального процесу користуватися рівними правами та свободою у наданні доказів, їх дослідженні та доведенні їх переконливості перед судом. Поряд з цим, вказана норма зобов'язала суд, зберігаючи об'єктивність і неупередженість, створювати необхідні умови для виконання сторонами їх процесуальних обов'язків і здійснення наданих їм прав [3].

Реалізуючи ідею забезпечення становлення в Україні судівництва як єдиної системи судового устрою та судочинства, що функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і гарантує право особи на справедливий суд, Указом Президента України від 10 травня 2006 року № 361/2006 схвалено Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів [4].

Концепцією зазначено, що судочинство як найдієвіший інститут забезпечення верховенства права має ґрунтуватись, зокрема, на такому принципі, як диспозитивність, відповідно до якої сторони можуть вільно розпоряджатися своїми правами щодо предмета спору.

Наступним кроком у реформуванні кримінального процесуального законодавства стало затвердження Указом Президента України від 8 квітня 2008 року Концепції реформування кримінальної юстиції України (Концепція) [5], яка передбачала удосконалення кримінальних процесуальних норм і суміжного законодавства з урахуванням світового досвіду; реорганізацію системи органів досудового розслідування; забезпечення ефективності кримінального судочинства; поєднання захисту прав особи і забезпечення публічних інтересів; гарантування права на судовий захист; забезпечення рівності всіх перед законом та процесуальної рівності сторін у кримінальному провадженні.

З метою забезпечення дотримання принципів змагальності, публічності та диспозитивності Концепцією визнано за необхідне вдосконалити процесуальну регламентацію збирання і надання суду інформації сторонами захисту та обвинувачення на основі чітко визначених критеріїв. Одночасно зазначено про створення механізму запобігання зловживанням сторонами наданими процесуальними

правами (надання недостовірної інформації, затягування провадження тощо). Крім того, підвищено процесуальний вплив потерпілого як сторони обвинувачення на кримінальне переслідування, підтримання обвинувачення у суді та припинення кримінального провадження. Також необхідним визнано розширення застосування процедур відновного і примирного правосуддя, відповідно до яких суд прийматиме рішення щодо угоди про визнання вини або примирення обвинуваченого з потерпілим.

На підставі вимог і основних положень Концепції було прискорено роботу над проектом нового кримінального процесуального законодавства України.

Кримінальний процесуальний кодекс України (КПК) [6], прийнятий 13 квітня 2012 року, серед іншого, встановив нову систему засад кримінального провадження, окремо виділивши диспозитивність.

Проте, законодавець не дає чіткого тлумачення цьому новому для закону терміну. Виходячи із змісту статті 26 КПК диспозитивність як засада кримінального провадження реалізується через те, що сторони кримінального провадження є вільними у використанні своїх прав у межах та в спосіб, передбачений КПК України.

Визнанням КПК України диспозитивності як засади кримінального провадження значно розширено приватно-правову природу кримінального процесу.

Наразі права і обов'язки потерпілого виникають в особи з моменту подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого (ч. 2 ст. 55 КПК), а не з моменту визнання її потерпілою постановою слідчого, як раніше.

Законодавчо закріплено можливість укладання угод про примирення між потерпілим та підозрюваним чи обвинуваченим у провадженнях щодо кримінальних проступків, злочинів невеликої чи середньої тяжкості та у провадженнях у формі приватного обвинувачення (ч. 3 ст. 469 КПК).

Значно розширено коло випадків здійснення кримінального провадження у формі приватного обвинувачення. Задля можливого відновлення і збереження подружніх, сімейних та інших близьких родинних стосунків законодавець передбачив для потерпілого можливість вибору стосовно подання заяви про вчинення щодо нього кримінального правопорушення, якщо воно вчинене його дружиною (чоловіком), іншим близьким родичем, членом сім'ї потерпілого (п. 2 і п. 3 ст. 477 КПК).

Певною мірою приватні засади спостерігаються й у кримінальних провадженнях публічного обвинувачення у випадках, коли особа не подала заяву про вчинення щодо неї кримінального правопорушення, а слідчий, прокурор, суд визнає її потерпілою лише за її письмовою згодою (ч. 7 ст. 55 КПК). Підозрюваний, обвинувачений мають право на будь-якій стадії кримінального провадження відшкодувати шкоду, завдану потерпілому, територіальній громаді, державі внаслідок кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 127 КПК).

Про розширення диспозитивних засад свідчить і те, що кримінальне провадження в суді першої інстанції щодо злочинів, за вчинення яких передбачено довічне позбавлення волі, здійснюється судом присяжних лише за клопотанням обвинуваченого (ч. 3 ст. 31 КПК).

Однією з умов реалізації диспозитивності є запровадження скороченої форми судового розгляду кримінального провадження (ч. 3 ст. 349 КПК) та спрощеного провадження (ст. 381 КПК).

Ще одним проявом диспозитивності є відмова прокурора від обвинувачення в суді, що тягне за собою закриття кримінального провадження, якщо потерпілий не виявить бажання підтримувати обвинувачення (ст. 340 КПК).

Необхідно зазначити, що диспозитивність тісно пов'язана з ідеями демократизму та гуманізму, посиленням за-

хисту прав і свобод індивіда, що у свою чергу стимулює правову активність особи-учасника кримінально-правового конфлікту. Цей зв'язок запозичено національним законодавством із міжнародного: питання розвитку правової держави та громадянського суспільства є актуальними, зокрема задля забезпечення природних прав і свобод людини [7].

Зміст диспозитивності походить із демократичних засад кримінального судочинства, характерних для країн Європи, так званої змагальної чи змішаної форми процесу. Саме за такої моделі в кримінальному процесі більш широко запроваджується можливість альтернативи (обвинувачення підтримує державний обвинувач або ж і сам потерпілий, передбачена можливість судового компромісу тощо). В ініціюванні процесу тут відома активна роль як державних органів, так і приватних осіб, біль широке коло справ приватного та приватно-публічного обвинувачення, дієвий інститут відновлювального правосуддя та медіації. Така активність спрямована в першу чергу на інтереси людини, надаючи їй більш широкий вибір вільної поведінки в рамках закону.

Так, простежується спорідненість диспозитивності із змагальністю кримінального процесу та рівністю сторін.

Змагальність сторін та свобода в поданні ними до суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості як засада кримінального провадження виявляється в тому, що сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав, передбачених КПК України. Під час кримінального провадження функції державного обвинувачення, захисту та судового розгляду не можуть покладатися на один і той самий орган чи службову особу. Суд, зберігаючи об'єктивність та неупередженість, створює необхідні умови для реалізації сторонами їхніх процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків (ст. 22 КПК).

Така засада кримінального провадження, як рівність перед законом і судом (ст. 10 КПК), проявляється через можливість користування учасниками кримінального провадження рівними правами і рівною мірою виконувати свої обов'язки, передбачені в КПК України, незважаючи на расу, колір шкіри, політичні, релігійні чи інші переконання, стать, етнічне та соціальне походження, майновий стан, місце проживання, громадянство, освіту, рід занять, а також за мовними або іншими ознаками. Винятком є випадки і порядки, передбачені КПК України, щодо певної категорії осіб (неповнолітні, іноземці, особи з розумовими і фізичними вадами тощо) під час кримінального провадження, які користуються додатковими гарантіями, а саме щодо обов'язкової участі законного представника, адвоката – у разі, якщо підозрюваний (обвинувачений) неповнолітній; обов'язкової участі перекладача – у разі якщо особа є іноземцем тощо.

Зазначені принципи вітчизняного кримінального судочинства відповідають вимогам Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (Конвенція) [8].

Стаття 6 Конвенції в цілому гарантує право на справедливий суд: особа, обвинувачена у вчиненні правопорушення, повинна за загальним правилом мати право бути присутньою та безпосередньо брати участь у судовому засіданні стосовно встановлення обґрунтованості кримінального обвинувачення щодо неї. Це право презюмується самим поняттям змагального провадження та також може походити з гарантій, установлених ч. 3 статті 6 Конвенції.

Вказані норми враховуються і Європейським судом з прав людини (ЄСПЛ), зокрема п. п. 25, 26 Рішення від 21.10.2010 у справі «Жук проти України» [9].

Про неприпустимість обмеження використання сторонами своїх прав ЄСПЛ наголошує у рішенні від 21.10.2010

у справі «Корнєв і Карпенко проти України». Суд зазначає, що докази мають, як правило, подаватись у відкритому судовому засіданні у присутності обвинуваченого з розрахунку на аргумент у відповідь. Підсудному повинно бути надано відповідну та належну можливість заперечувати докази свідка обвинувачення і допитати його. Засудження не може ґрунтуватися виключно чи вирішальною мірою на показаннях, які сторона захисту не може заперечити [10].

У справі «Brandstetter v. Austria» від 28.08.1991 Суд вказав, що для того, аби кримінальний процес був змагальним, сторони обвинувачення та захисту повинні мати можливість ознайомитися із зауваженнями та доказами, представленими іншою стороною, і відповісти на них. Національне законодавство може виконати цю вимогу по-різному, але передбачений у ньому спосіб повинен гарантувати, щоб протилежна сторона знала про надані зауваження і могла їх коментувати. Непряма та чисто гіпотетична можливість для підсудного прокоментувати доводи обвинувачення, включені у текст рішення, не може вважатися справжнім еквівалентом права на їх безпосереднє дослідження та оспорювання. Усі докази зазвичай мають бути представлені у відкритому слуханні справи в присутності обвинуваченого для забезпечення можливості надати аргументи іншій стороні. Як загальне правило, ч. 1 та п. (d) ч. 3 ст. 6 Конвенції вимагають надання підсудному відповідної та належної можливості висловлювати заперечення, а також ставити запитання свідкові обвинувачення або під час давання показань, або на пізнішому етапі (рішення від 15.06.1992 у справі «Ludi v. Switzerland») [11, с. 257].

Підсумовуючи, варто зазначити, що диспозитивність є демократичною засадою побудови кримінального процесу, а також характерною рисою змагального процесу.

Виділення законодавцем диспозитивності в окрему засаду кримінального провадження є свідченням становлення демократичної держави та впровадження у вітчизняний процес загальноєвропейських ознак реформування кримінального судочинства.

Новації законодавства відповідної спрямованості спряють забезпеченню рівності правового статусу сторін під час кримінального провадження та вільної реалізації ними своїх процесуальних прав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про Концепцію судово-правової реформи в Україні: Постанова Верховної Ради України від 28.04.1992 № 2296-XII. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2296–12.

2. Про приєднання України до Статуту Ради Європи: Закон України від 31.10.1995 № 398/95-ВР. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/398/95.

3. Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України: Закон України від 21.06.2001 № 2533-III. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2533–14/page4.

4. Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, схвалена Указом Президента України від 10 травня 2006 року № 361/2006. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/361/2006/page?text.

5. Концепція реформування кримінальної юстиції України, затверджена Указом Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 року «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів» від 08.04.2008 № 311/2008. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/311/2008.

6. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651–17/print.

7. *Поліщук О. М.* Диспозитивність як принцип кримінального права // Форум права. 2012. № 4. С. 743–748. URL: file:///C:/Users/Downloads/FP_index.htm_2012_4_122.pdf

8. *Ягунов Д. В.* Практика Європейського суду з прав людини (питання кримінального судочинства). Зі вступ. словом Н. І. Севостьянової; за ред. та зі вступ. словом Й. Л. Бронза. 2-е вид. Одеса: Фенікс, 2015. 384 с.

9. Справа «Жук проти України» (заява № 45783/05): Європейський суд з прав людини, рішення від 21.10.2010. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_659.

10. Справа «Корнєв і Карпенко проти України» (заява № 17444/04): Європейський суд з прав людини, рішення від 21.10.2010. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_637.

11. *Дудаш Т. І.* Практика Європейського суду з прав людини: навч. посіб. 3-е видання, стереотипне. К.: Алерта, 2016. 488 с.

Slyadneva K. Deputy Head of the Supervision Department in the criminal proceedings of the Prosecutor's Office of the City of Kyiv

In the article it is examined stages of implementation into national criminal procedure the European features such as optionality. The author analyzes the norms of Ukrainian legislation and international legal documents regulating the realization of opportunity to dispose rights of parties of criminal proceedings. The author also draws attention to the practice of the European Court of Human Rights regarding the inadmissibility of restricting parties in the use of their procedural rights.

The author examines the main legal acts adopted since Ukraine's independence, which envisage the process of reform of criminal justice.

It is analyzed concepts that guarantee the rights of participants of criminal proceedings particularly from the standpoint of the principles of optionality of criminal proceedings, adversarial nature of parties, victim's rights, elimination of the indictment deviation in court activity, expansion of judicial control over restrictions of constitutional rights and freedoms during pre-trial proceedings and appeal of investigator's and prosecutor's decisions to court.

The article focuses on the main problems of interpreting the content of optionality of criminal proceedings at the national legislation level and its relation with other principles of the criminal proceedings.

The author analyzes the conditions and aspects of optionality of criminal proceedings in the operation of procedural supervisors (prosecutors) in accordance with the requirements of the current criminal procedural legislation of Ukraine. The norms of the Criminal Procedural Code of Ukraine are revealed to illustrate how the dispositive principle of the criminal process is implemented.

At the same time, it is investigated compliance of the principles of national criminal justice with the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950 based on examples of individual court decisions.

It is emphasized that optionality of criminal proceedings is a democratic basis for the construction of a criminal proceedings. Its development testifies the establishment of a democratic state and the introduction of common European principles in the process of reforming of domestic criminal justice.

Keywords: *optionality, principles, reform of criminal procedure, adversarial nature of parties.*

Стаття надійшла до редакції журналу 10.12.2017 р.